UYGUR DESTANLARINDA UYGUR ETNONİMİ VE DOĞU TÜRKİSTAN COĞRAFYASI[*]

Bayram POLAT[**]
Raşit ÇÖLOĞLU[***]

Özet: Destanlar bir milletin geçmişinden günümüze aktarılan kapsamlı kültür malzemeleridir. Destanların geçmişi ne kadar derin olursa olsun yüzyıllar boyunca gerçekleşen değişim ve dönüşümlere rağmen destanın yaratıldığı döneme dair izler bir katman olarak kendini belli etmektedir. Bu sebeple Uygur kimliğinin ve Doğu Türkistan'ın bölge Türklüğünün anlatılarındaki görünürlüğünün incelenmesi için destanlar tercih edilmiştir. Bu çalışmada Uygurlar arasında popüler olan ve öne çıkan yedi destan ele alınmıştır. Bunlar, Emir Göroğlu, Boz Yiğit, Gülendem, Naziğim, Kamerşah ile Şemsicanan, Hörlika ile Hemracan ve Yusuf ve Ahmed destanlarıdır. Emir Göroğlu Destanında Doğu Türkistan'a dair bir yerleşim ismi geçmemekte ve destanda Uygurlardan hiç bahsedilmemektedir. Gülendem Destanında ise hem Uygur etnonimi hem de Doğu Türkistan coğrafyası tarihi olaylarla tutarlı bir kurgu içinde yer almaktadır. Naziğim Destanı'nda anlatılan olaylar yakın dönem Doğu Türkistan tarihiyle ilgilidir. Bu sebeple Uygur adı ve Doğu Türkistan'a dair yerleşim yerleri oldukça belirgindir. Kamerşah ile Şemsicanan Destanı'nda ne Uygur ne de başka bir halkın adı geçmemekte, Doğu Türkistan'a dair bir yer adına herhangi bir atıf yapılmamaktadır. Yine Hörlika ile Hemracan Destanında da Uygur halkına dair herhangi bir ifade yoktur. Destanda Doğu Türkistan'a dair yalnızca Kongur Dağı (ya da Karonggu Dağı) gibi bazı coğrafi adlara değinilmiştir. Yusuf ve Ahmed Destanı'nda da Uygur etnonimine hiç yer verilmemişken yer verilen toponimler arasında Kaşgar, Aksu, Hoten gibi Doğu Türkistan'a ait şehirlere değinilmektedir. Araştırmamızda, destanlarda Uygur etnonimine ve Doğu Türkistan coğrafyasına yapılan atıfların değişkenliğinin nedenleri üzerine düşüncelerimize yer verilmiştir. Bu Araştırmanın amacı Uygur Türklerinden derlenen destanlarda Uygur etnoniminin ve Uygurların vatanı Doğu Türkistan'ın nasıl işlendiğini ortaya koymaktır. Araştırmada metin analizi yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Doğu Türkistan, Uygurlar, Destan, Göç.*

Uyghur Ethnonym and East Turkestan Geography in Uyghur Epics

Abstract: Epics are comprehensive cultural materials transferred from a people's past to the present. No matter how deep the history of epics is, despite the changes and transformations that have occurred over the centuries, traces of the period in which the epic was created reveal themselves as a layer. For this reason, epics were preferred to examine the Uyghur identity and the visibility of East Turkestan in the narratives of Turkishness in the region. In the Study, seven epics that are popular and prominent among Uyghurs are discussed. These are the epics of Emir Göroğlu, Boz Yiğit, Gülendem, Naziğim, Kamerşah and Şemsicanan, Hörlika and Hemracan and Yusuf and Ahmed. In the Emir Göroğlu Epic, no settlement is mentioned in East Turkestan and Uyghurs are not mentioned at all in the epic. In the Gülendem Epic, both the Uyghur ethnonym and the geography of East Turkestan are included in a fiction consistent with historical events. The events described in the Epic of Naziğim are related to the recent history of East Turkestan. For this reason, the name Uyghur and the settlements in East Turkestan are quite distinct. In the Epic of Kamerşah and Şemsicanan, neither the Uyghur nor any other people are mentioned, and there is no reference to a place name related to East Turkestan. Again, there is no mention of the Uyghur people in the Epic of Hörlika and Hemracan. In the epic, only some geographical names for East Turkestan are mentioned, such as Mount Kongur (or Mount Karonggu). While the ethnonym Uyghur is not included in the Epic of Yusuf and Ahmed, cities of East Turkestan such as Kashgar, Aksu and Khoten are mentioned among the toponyms included. In our research, our thoughts on the reasons for the variability of references to the Uyghur ethnonym and the geography of East Turkestan in the epics are included. The aim of this paper is to reveal how the ethnonym Uyghur and the homeland of the Uyghurs, East Turkestan, are used in the epics compiled from the Uyghur Turks.Text analysis method was used in the research

Keywords: *East Turkestan, Uyghurs, Epic, Migration.*

[*] Bu çalışma Niğde Ömer Halisdemir BAP birimi tarafından SBT 2024/9-YEDEP kapsamında desteklenmiştir.
[**] Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Eğitim Fakültesi, bpolat51@gmail.com.
[***] Dr. Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, rasitcologlu@gmail.com.
DOI :10.30546/100981.1.2024.0133

Giriş

Göktürklerin ardından günümüzdeki Moğolistan'ın hâkimiyetini ele geçiren Uygurlar 840 yılına kadar bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kırgızlarla yapılan savaşlar sonucunda devletleri yıkılan Uygurlar çeşitli bölgelere dağılmışlardır (Kafesoğlu, 1994: 126; Günay-Güngör, 2015: 162-163). On beş Uygur kabilesi batıya Karluklar'a, diğer bir grup Çin'in kuzeyindeki Kansu vilâyetine (Kanchou şehrine giden ve günümüze kadar Sarı Uygurlar adıyla anılanlar), on üç kabileden ibaret başka bir grup Çin'in güney sınırlarına, diğer kabileler ise Doğu Türkistan'a göç edip Turfan, Kuça, Karaşar şehirlerine ve civarına yerleşmişlerdir. Daha sonra Turfan Uygurları önemli bir güç ve kültür merkezi haline gelmiştir. Ancak 1209 yılında kendi arzuları ile Cengiz Han'a bağlanarak artık Moğol Devleti altında bir unsur olarak varlık göstermeye başlarlar. Diğer yandan Budizmi benimseyen Kuça Uygurları 14. Yüzyılın sonuna kadar bu inançlarını muhafaza ederler. Bu da bölgedeki Uygurların milli yapılarını korumada olumlu bir etkiye sahip olur. Ancak Doğu Türkistan'daki Uygurların Doğu Çağatay Devleti'nin Müslüman Moğol Hanları zamanında İslam dinine girmeleri neticesinde zaman içerisinde Müslüman Türk-Moğol üst kimliğini benimsemişlerdir (Çandarlıoğlu, 2012: 2/242; Çınar, 2021: 202).

Uygur Türkleri 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar sırasıyla Çağatay Hanları, Cungarlar ve ardından da Mançular tarafından idare edilmelerinden dolayı olsa gerek, bu süreçte de Uygur adının 14. yüzyılda yazıya aktarılan Oğuz Kağan Destanı'nın Uygur harfli varyantı dışında pek kullanılmadığı görülmektedir (Bang-Kaup ve Arat, 1936: 17).

1685 yılında Cungar Hanı Galdan Buhara ve Semerkand'a sefer düzenleyerek bu iki önemli şehri kendisine bağlar ve bu şehirlerde sağ kalan yerleşik halkları Cungarya ve Doğu Türkistan'a göç ettirerek, buralarda tarım yapmaları sağlanır (Kalan, 2005: 36). Cungarlar bu seferleri sonucu sadece topraklarını genişletmekle kalmamış ülke nüfusunun arttırılması, göçebeliğin hâkim olduğu topraklarda tarım ekonomisine geçişin sağlanması, yeni yerleşim yerlerinin kurulması da gerçekleşmiştir (Kalan, 2005: 38). Doğu Türkistan'ın başta Cungarların en önemli şehirlerinden biri olan Gulca ve diğer şehirlerine tarım işlerini yapmak üzere de göç ettirilen bu halka "tarançı" (Moğolca çiftçi anlamına gelir) adı verilmiştir (Radloff, 1954: 223). Bölgenin kadim Müslüman Türk halkı ile sonradan iskan edilen Tarançılar ve diğer Türkçe konuşan yerleşik halklar 20. Yüzyılın başında Doğu Türkistan aydınlarını etkisi altına alan milliyetçilik akımıyla milli kimlik arayışına girmişlerdir. Uygurların bölgenin kadim ve medeni Türk halklarından olması sebebiyle Türkçe konuşan yerleşik Tük toplulukları kendilerini de Uygur adıyla tanımlamayı uygun görmüşlerdir.

Günümüzde Doğu Türkistan'ın geneline dağılmış bir şekilde yaşayan Müslüman Uygurlar ve Kansu bölgesinde yaşayan Budist Sarı Uygurlar olmak üzere iki Uygur halkı varlığını devam ettirmektedir.

Destanlar bir milletin kendine has karakterlerini ve kültürel birikimlerini yansıtan önemli kaynaklardan biridir. Türk Dünyasına ait milli destanların belirli bir ulus veya boy ile ilişkilendirilmesi yaygın bir durumdur. Destana kaynaklık eden ulus veya boydan destan boyunca sık sık bahsedilir. Örneğin Özbeklerde, Kazaklarda ve Karakalpaklarda anlatılan Alpamış Destanı Kongrat boyunu hikâyenin merkezine yerleştirmiştir (Şimşek-Canpolat ve Öz, 2000). Yine Manas Destanı'nda da Kırgızlar anlatılırken pek çok önemli Kırgız boyuna da destanda yer verilir (Yıldız, 1995).

Uygur destanlarında ise Uygur adının ve Doğu Türkistan'a dair toponimlerin yaygın bir şekilde yer almaması dikkat çekici bir durumdur. Öte yandan Uygurların milli destanları arasında yer alan Emir Köroğlu, Yusuf ile Ahmed ve diğer destanların Maveraünnehir ve çevresindeki halklarla ortak olması bu destanların o bölge ile etkileşimin olduğu bir dönemden kaldığını göstermektedir. Tüm bu durumun sebebinin Doğu Türkistan ahalisinin bir kısmının atalarının bir dönemler Maveraünnehir'de yaşamış olmaları ve göçler ile oradaki destanları da beraberlerinde getirmeleri olduğu düşünülebilir.

Bu çalışmanın amacı Uygur Türklerinden derlenen destanlarda Uygur etnoniminin ve Uygurların vatanı Doğu Türkistan'ın nasıl işlendiğini ortaya koymaktır. Destanların geçmişi ne kadar derin olursa olsun yüzyıllar boyunca gerçekleşen değişim ve dönüşümlere rağmen destanın yaratıldığı döneme dair izler bir katman olarak kendini belli etmektedir. Bu sebeple Uygur kimliğinin ve Doğu Türkistan'ın bölge Türklüğünün anlatılarındaki görünürlüğünün incelenmesi için destan türünün incelenmesi tercih edilmiştir. Bildiride Uygurlar arasında popüler olan ve öne çıkan yedi destan ele alınmıştır. Bunlar, Emir Göroğlu, Boz Yiğit, Gülendem, Naziğim, Kamerşah ile Şemsicanan, Hörlika ile Hemracan ve Yusuf ve Ahmed destanlarıdır. Araştırmada metin analizi yöntemi kullanılmıştır.

1- Uygur Destanlarında Uygur Etnonimi ve Doğu Türkistan Coğrafyası

Uygur destanlarından Emir Göroğlu destanında Çembil şehri hikâyenin merkezini oluşturmaktadır. Bu şehri Ehmed Han yönetir ve Ehmet Han'a bağlı olan Ay Han, Kün Han, Bulbul Han, Çingizhan, Esen Han adlı hükümdarlardan bahsedilir. Bu isimlerin bir kısmı Oğuz Kağan Destanında geçerken Ehmet Han (Ahmet Han), Çingizhan ve Esen Han tarihi şahsiyetlerdir. Hikâyenin başkahramanı Emir Göroğlu, Ehmed Han'ın erkeklerden sakınılarak büyütülen kız kardeşi Zulper Ayım'ın Hz. Ali'nin tutku dolu bakışlarıyla hamile kalması sonucu dünyaya gelmiştir. Buradaki, erkeklere hiç gösterilmediği halde kutsal bir varlığın nuru tarafından hamile kalma ve büyük bir bahadır dünyaya getirme motifi Kazaklardan derlenen ve Cengiz Han'ın atalarının dünyaya gelişinin anlatıldığı Kazaktıñ Tübü hikayesine benzemektedir (Çöloğlu, 2023). Destanın coğrafyası Çembil (muhtemelen Güney Kazakistan'daki Jambıl), Ceyhun, İsfahan, Kaf Dağı, Gürcistan, Yavmet (?) ve Zenciler şehrini içine almaktadır (Mehmet, 2006: 155). Destanda Doğu Türkistan'a dair bir yerleşim ismi geçmemektedir. Destanda Uygurlardan hiç bahsedilmezken destanın mal edildiği başka bir ulus da dikkat çekmemektedir. Köroğlu destanının diğer halklardan derlenen varyantları da dikkate alındığında genel kanaat bu destanın Orta Asya, Kafkaslar ve Orta Doğudaki İslam toplumlarının ortak destanı olduğu şeklindedir.

Türk Dünyasının pek çok yerinde, hatta Türk soylu olmayan Ermeni, Tacik, Gürcü gibi halklarda da anlatıla gelen Köroğlu Destanının söz konusu Uygur versiyonunun yalnızca Uygurlara ait bir destan olmadığı açıktır (Bayat, 2022,9). Destanın coğrafyasının Doğu Türkistan ve hatta büyük oranda Orta Asya yerine Yakın Doğu ve Kafkaslar olması da bu durumu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu destan Jambıl şehrine yapılan atıf da dikkate alındığında bu varyant büyük ihtimalle Maveraünnehir ve civarından Doğu Türkistan'a gerçekleşen göçlerle taşınmıştır. Bazı destanlar başka halklardan devşirilse de anlatıldığı yeni coğrafyanın ve kültürün yoğun tesiri altına girmekte ve pek çok unsuru değişim geçirmektedir. Örneğin Alpamış Destanı'nın Kırgızlar tarafından büyük oranda uyarlanmış varyantı olan Canış-Bayış Destanı'nda Kırgız kimliği çok belirgindir ve Kırgızların Kıtaylarla savaşları gibi tarihsel konulara göre şekillenmiştir (Akiyev, 1991). Ancak Emir Göroğlu Destanında Uygur adına dahi rastlanmamaktadır. Bu da söz konusu destanın Doğu Türkistan Türkleri tarafından yeniden yorumlandığı sırada Uygur etnoniminin henüz bölge halkı tarafından tam olarak benimsenmediğini göstermektedir.

İncelediğimiz destanlardan Boz Yiğit Destanı'na göre Tanrı Dağları eteğinde yaşayan iki hükümdarın çocuk özlemi çekmektedirler ve nihayetinde ikisi de birer oğula kavuşur. Bunların ismi Boz Yiğit ve Kimen'dir. Tanrı Dağları'daki hükümdarlardan bahsedilmesi coğrafya olarak Doğu Türkistan'ın merkeze yerleştirildiğini göstermektedir. Destanda daha sonra Maymunlar şehri ve Mulatiye'den (muhtemelen melezler şehri) bahsedilmiştir. Doğu Türkistan ile ilişkili olmayan bu belirsiz şehirlerle Orta Asya'nın daha güneyinde bölgeler kastedilmiştir. Destanda Uygur adına hiçbir şekilde rastlanmamaktadır. Uygur tarihi hakkında

da destanda herhangi bir atıf yoktur. Bu da destanın başka halklardan geldiğini ancak daha sonra Tanrı Dağları gibi yer adlarıyla Doğu Türkistan'a ve Uygurlara uyarlandığını göstermektedir.

Bir diğer Uygur Destanı ise Gülendem Destanıdır. Destan Yarkent Sultanı Yusuf Kadiroğlu'nun çok güzel, akıllı, çalışkan ve yetenekli kızı Gülendem'in hikâyesini anlatmaktadır. Yarkent, Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden Kaşgar'a bağlı tarihî bir yerleşim yeridir. Gülendem'in ününü duyan ve onunla evlenmeyi isteyen şehzadelerin Rum'dan (Anadolu), Bağdat'dan, Şam'dan, Sir şehrinden (Sirderya), Amu kıyısından (Amuderya) ve Nil vadisinden geldiği belirtilmektedir. Pek çok milli destanda kutlamalar veya yarışlar için yakın veya uzak ülkelerden temsilcilerin geldiği vakıadır. Gülendem Destanı'nda da yabancı şehzadeler onu hak etmek için Gülendem ile çeşitli yarışlara girerler. Destan'da bir başka Doğu Türkistan şehri olan Turfan'dan da bahsedilir. Turfan işgal altındadır ve Gülendem şehri kahramanca savaşarak kurtarır. Yine Doğu Türkistan şehirlerinden Kumul da destanda yer alır. Kumul'a kaçan düşmanlar beraberlerinde bir şehzadeyi de esir almışlardır. Destanda Altın Bulak mevki Kumul yolu üzerindedir. Altın Bulak Türk Dünyası'nda çokça karşılaşılan bir yer adıdır. Gülendem mağlup olan düşmanlarının Şingşingşa'ya kadar kovulmalarını emreder. Şingşingşa Çince bir yer adı gibidir. Bu da düşmanların Uygur topraklarından Çin sınırının ötesine sürüldüğünü göstermektedir ki Doğu Türkistan'ın doğal sınırlarına uygun bir durumdur. Destanda Doğu Türkistan'daki Korla ve Kuçar şehirlerinin adları geçmekte ve bu şehirler,Gülendem ile evlenemeyen şehzadelerin gönlünü yapmak için sultan olarak atandığı yerler olarak anlatılmaktadır.

Gülendem Destanı'nda Uygur etnonimi *Uygur eli* (halkı) veya *Uygur helki* şeklinde birçok defa yer almaktadır. Diğer yandan destanda Uygur şahı Reşit Han isimli bir sultandan bahsedilmektedir. Bu kahramanın Doğu Çağatay Hanlarının soyundan gelen Yarkent Hanı Abduraşid Han'dan (1508-1560) esinlenilmiş olması muhtemeldir (Duğlat, 2006: 305)

Naziğim Destanı, Kaşgar halkının Çini elinde tutan Mançu Hanedanlığına başarısız isyanı sonrasında halkın zindana atıldığı ve İli'ye (Gulca) sürüldüğü tarihi olayları anlatarak başlar. Bu sürgünler arasında Uygur kızı Naziğim de vardır. Destanda Kaşgar ve İli'nin dışında Muz Davan (Buz Geçidi), İliho, Çong Yultuz ve Moytunza gibi yer adlarının olması hikâyenin Doğu Türkistan'a dair başka detaylarındandır. Destanda Uygur adı yalnızca Naziğim'in tanıtıldığı ilk kısımda geçer (Emet,1992: 62). Bunun dışında idam edilmeden önce Naziğim ağlamakta olan kardeşlerine bakarak "Aziz vatandaşlarım! Zalimler beni darağacına asacak, ellerinden geleni yapsınlar. Ben ölümden korkmam. Ben ölsem bile benim kardeşlerim ve milletim (kovm-kerindaşlirim) ölmez" der (Emet,1992: 71). Naziğim doğrudan Uygur halkından bahsetmese bile bu sözleriyle mensup olduğu Uygur milletine olan bağlılığını ifade etmektedir. Naziğim Destanı'nda anlatılan olaylar yakın dönem Doğu Türkistan tarihiyle ilgilidir. Bu sebeple Uygur adı ve yerleşim yerleri oldukça nettir.

Uygurlardan derlenen bir başka destan olan Kamerşah ile Şemsicanan Destanı'nda İsfahan şehrinin hâkimi şah Hüseyin'in oğlu Kamerşah ile Kaf Dağlarındaki peri padişahı Şaperkut ve Şemsicanan'ın aşk hikâyesi anlatılmaktadır (Emet,1992: 73). Destanda İsfahan dışında başka yer adlarından bahsedilmemektedir. Destanda Uygur veya başka bir halkın adı da geçmemektedir. Bu da destanın kökeninin Uygurlara ait olmadığını göstermektedir. İsfahan yer adından ve anlatılan olaylardan yola çıkarak Kamerşah ile Şemsicanan Destanı'nın İran coğrafyasında yaratılan destanlardan biri olduğunu düşünülebilir.

Uygur destanlarından Hörlika ile Hemracan Destanında Çin-ü Maçin ülkesinin Hisrav isimli padişahının oğlu Hemracan ile peri kızı Hörlika arasındaki aşkı anlatılmaktadır (Emet,1992: 96). Destanda Uygur halkına dair herhangi bir ifade yoktur. Hemracan kendisini tanıtmasını isteyen Hörlika'ya şunları söyler: "Beni sorsan, Çin-ü Maçinliyim/ Vuslat arayıp şaşkın şaşkın gelirim" (Emet,1992: 102).

Destanda yer adları olarak, Rum ve Kaf Dağı gibi İslam dünyasındaki masallarda sık rastlanan isimlere yalnızca birkaç yerde rastlanmaktadır. Öte yandan destanda Doğu Türkistan'ın güneyinde bulunan Kongur Dağı (ya da Karonggu Dağı) gibi bazı coğrafi adlara değinildiği görülmektedir (Emet,1992: 120). Hemracan kendisini esaretten kurtaran kardeşlerine sarıldığında eski günlerini hatırlayarak "Kadı beyler ile beraber avlandığım,/Atını oraya buraya koşturduğum./ Avcı kuşların avlarını yakaladığı/ Karonggu dağları ile çöller" demektedir. Destan her ne kadar Doğu Türkistan'da yaratılmasa da yeniden icra edildiği yeni topraklara dair bazı unsurları içine kattığı anlaşılmaktadır. Destanın bu kısmında Türk destan geleneği kendini güçlü bir şekilde hissettirir ve Alpamış Destanı'ndaki gibi destan kahramanının esaretin ardından akrabaları ve sevdiğiyle buluştuğu sahneler akla gelir.

Alpamış Destanı'nın varyantlarından biri sayılan Uygurlar arasında derlenmiş Yusuf ve Ahmed Destanı'na göre Yusuf ile Ahmed Mısır'ın hükümdarı Küzer Şah'a karşı mücadele ederler. Yusuf ile Mısır hükümdarının ilişkisi ile Kur'an ve Tevrat'taki Yusuf kıssasını anımsatan destanda Yusuf ve Ahmed feodal göçebe beyleridir ve kendi yiğitleriyle kâfirlere karşı kutsal savaş yürütürler (Serbest, 2018, s. 38). Uygur destanlarının genelinde görülen bu İslami temaların ve bilincin ağırlıklı olması durumu Doğu Türkistan Türklerinin uzun yıllar boyunca İslam kaidelerini ön planda tutan idari yapılar tarafından yönetilmesinden kaynaklandığı düşünülebilir. Çağatay hanlarının iktidarını kaybettiği 17. yüzyıldan Doğu Türkistan'ın Mançu idaresindeki Çin tarafından işgal edildiği 18. yüzyılın ortalarına kadar Nakşıbendi din adamlarının hüküm sürdüğü bu döneme Hocalar devri denilmektedir. Ayrıca bu tarih aralığının öncesinde ve sonrasında sufi hocalar Doğu Türkistan Türkleri üzerinde daima etkili olmuşlardır (Ekrem, 1996).

Yusuf ve Ahmed Destanı'nda Uygur etnonimine hiç yer verilmemiştir. Destanda coğrafi ad olarak Kaşgar, Aksu, Hoten gibi Doğu Türkistan'a ait şehirlere değinilmektedir. Bu da Yusuf ile Ahmed Destanı'nın icra edildiği coğrafyadan izler taşıdığını göstermektedir. Diğer yandan bu yerler destan kahramanlarının ya da halklarının yaşadıkları şehirler değil, destanda zaman zaman anılan Rum, Bağdat, Frengistan, Hindistan ve Tibet gibi şehirlerle birlikte bahsedilen şehirlerdendir (Serbest, 2018, 626). Destandaki olayların asıl geçtiği yerler zalim hükümdarın ülkesi Mısır ve Mekke hariç tutulursa Kızılbaşlar şehri,Şirvan, İsfahan, Hive/Hivezar, Ürgenç, Harezm, Hezarest/Hezaristan, Belh,Keşmir, Tebriz, Hemedan ve Taşkend gibi günümüzde Özbek ve Türkmenlerin çoğunlukta yaşadığı coğrafyalardır. Yusuf ile Ahmed yedi iklime padişah olan Agris Han'ın çocuklarıdır (Serbest, 2018, 17). Dolayısıyla kendi memleketleri hakkında açık bir bilgi yoktur. Ancak Agris Han'ın tahtını geçici olarak elinde bulunduran Bozoğlan, destanın ilerleyen kısımlarında Yusuf ve Ahmed'e babalarından kalan hazineleri ve hiçbiri Doğu Türkistan'da yer almayan Ürgenç, Şirvan, Abat, Hezaristan, Fincap ve Cuhan şehirlerini verir (Serbest, 2018, 21). Anlaşılıyor ki Yusuf ve Ahmed'in babalarının devletinin önemli şehirleri Ürgenç merkez olmak üzere buralardır.

Sonuç

Bildiride incelenen destanlardan Emir Göroğlu Destanı'nda Doğu Türkistan'a dair bir yerleşim ismi geçmemekte ve destanda Uygurlardan hiç bahsedilmemektedir. Gülendem Destanında ise hem Uygur etnonimi hem de Doğu Türkistan coğrafyası tarihi olaylarla tutarlı bir kurgu içinde yer almaktadır. Gülendem Destanı her ne kadar anlatılan olaylar bakımından Doğu Türkistan Hanları çağını işlese de son şeklini alması halk ozanlarının Uygur kimliğini benimsemelerinden sonra olmuştur.

Naziğim Destanı'nda anlatılan olaylar yakın dönem Doğu Türkistan tarihiyle ilgilidir. Bu sebeple Uygur adı ve Doğu Türkistan'a dair yerleşim yerleri oldukça belirgindir. Naziğim Destanı'nın geleneksel destan tarzından farklı olduğu dikkat çeker. Bu anlatı daha çok yakın dönemde yaşanmış bir trajedinin mensur ve manzum formlarda hacimli bir şekilde

anlatımıdır. Destanın konusunun kahramanlık ve milli bilinç duyguları etrafında şekillenmesi oldukça önemlidir. Bu da Naziğim Destanı'nın, 20. Yüzyılda Doğu Türkistan Türkleri tarafından Uygur kimliğinin yerleştirilmesine katkı sağladığını göstermektedir.

Kamerşah ile Şemsicanan Destanı İran coğrafyasından bahseden masalsı ögelerle dolu bir destandır. Destan Doğu Türkistan bölgesine muhtemelen günümüz Özbekistan'ında farklı ulusların kültürel etkisi altında yaşayan Türk halklarının göçleri ile taşınmıştır.

Hörlika ile Hemracan destanı da masalsı coğrafyalarda geçmekte, herhangi bir ulusa atıf yapmamaktadır. Bu destanın da tıpkı Kamerşah ile Şemsicanan Destanın gibi yabancı kültürlerin etkisindeki Türk halklarının göçleri ile Doğu Türkistan'a taşındığı söylenebilir. Destanda Doğu Türkistan'a dair yalnızca Kongur Dağı (ya da Karonggu Dağı)gibi bazı coğrafi adlara değinilmesi de bunların destana sonradan, yeni topraklara yapılan göçlerin ardından eklendiğini göstermektedir.

Yusuf ve Ahmed Destanı'nda da Uygur etnonimine hiç yer verilmemişken yer verilen toponimler arasında Kaşgar, Aksu, Hoten gibi Doğu Türkistan'a ait şehirlere değinilmektedir. Ancak bu yerler destan kahramanlarının ya da halklarının yaşadıkları şehirler veya destandaki olayların geçtiği yerler değil, destanda zaman zaman anılan Rum, Bağdat, Frengistan, Hindistan ve Tibet gibi bölgelerle birlikte bahsedilen şehirlerdendir. Muhtemelen Kaşgar, Aksu, Hoten gibi şehirlerin destana dâhil oluşu Özbekistan civarından yapılan göçlerin ardından gerçekleşmiştir.

Görüldüğü üzere bazı Uygur destanlarında ne Doğu Türkistan ne de Uygurlara değinilmişken bazılarında ikisine de atıflar vardır. Bir kısmında ise olayların Doğu Türkistan'da geçtiği belirtilmesine karşın Uygur etnonimine dair herhangi bir ifade yoktur. Bu durum Doğu Türkistan'ın 20. yüzyıla kadar ki kimlik gelişimiyle ilgilidir. Nitekim Uygur adının unutulduğu uzun yüzyıllar boyunca bölge Türklüğü İslam kimliği altında kendini tanımlamıştır. Diğer yandan Çağatayların ardından bölgenin çalkantılı siyasi yapısı büyük devletlerin parçalanmasına ve şehir çapında feodal yapıların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bölgedeki insanların kendilerini tanımlamaları da genelde bu şehirler etrafında gelişen aidiyete bağlı olarak şekillenmiştir.

Destanların içinden çıktığı halk ve coğrafyadan izler taşıdığı genel bir kabuldür. İncelediğimiz destanların bir kısmında Uygur kimliği ve Doğu Türkistan yer adlarına gönderme yapılmaması bu destanların kendini Uygur olarak tanımlamayan, Doğu Türkistan'a sonradan gelen Türkler tarafından oluşturulduğunu göstermektedir. Bu özelliklerdeki destanların çoğunlukta olması Doğu Türkistan'a dışarından gelen göçmenlerin yerli nüfusa göre ağırlıkta olduğunu anlamamızı da sağlar. Bu durum tarihçiler tarafından açıklanmaya çalışılan Doğu Türkistan'daki etnik ve kimlik dönüşümleriyle ilişkilidir.

Doğu Türkistan Türklerinin halk eserlerinde İslami tesirin bariz bir ağırlığının olması bölgenin yüzyıllar boyunca sufi hocaların etkinlik göstermesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bir dönem bölgeyi doğrudan idare ettiği de bilinen din adamlarının yönetim anlayışının halkın önemli ölçüde İslami hassasiyet kazanmasında ve halk edebiyatlarının da bu kültürü merkeze alarak şekillenmesinde etkili olduğu düşünülebilir.

KAYNAKÇA

Akiyev, Kalık (1991), Canış Bayış, Frunze (Bişkek), Adabiyat.

Bang-Kaup, Willy ve Arat, Reşit Rahmeti (1936), "Oğuz Kağan Destanı", İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Bayat, Fuzili (2022). Türk Destancılık Tarihi Bağlamında Köroğlu Destanı:(Türk Dünyasının Köroğlu Fenomenolojisi) Ötüken. İstanbul

Çandarlıoğlu, Gülçin (2012). Uygurlar. İslam Ansiklopedisi, 42, 242-244.

Çınar, Orhan (2021). Doğu Çağatay Hanlığı'nın İlk Hükümdarı: Tuğluk Timur Han ve Dönemi Hakkında Bir İnceleme. The Journal of Academic Social Science, (106), 201-208.

Çöloğlu, Raşit (2023). Kazaklara Ait Bir Köken Miti ve Cengiznâme: Kazaktıñ Tübü. Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi, 9(19), 120-137.

Duğlat, Mirza Haydar (2006). Tarih-i Reşidi: Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi. İstanbul: Selenga Yayınları.

Ekrem, Erkin (1996). Doğu Türkistan'da Sûfî Hocalar. Erdem, 8(23), 621-656.

Emet, Erkin (1992) Uygur Halk Destanları Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Günay, Ünver-Güngör, Harun (2015), Türk Din Tarihi, Ankara: Berikan Yayınevi.

Kafesoğlu, İbrahim (1994), Türk Milli Kültürü, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Kalan, Ekrem (2008), CungarHanlığı'nın Siyasi Tarihi, Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu.

Mehmet, Abdulhakim (2006). Uygur halk destanları (icra merkezli ve karşılaştırmalı bir araştırma). İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.(Yayımlanmış Doktora Tezi).

Radloff, Wilhelm (1954). Sibirya'dan I (Çev. Ahmet Temir). M.E.B.

Serbest, Kamile (2018). Çağatayca yazılmış Yusuf Beg-AhmedBeg Destanı (inceleme ve metin). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir.

Şimşek-Canpolat, Aysu ve Öz, Aynur (2000). Alpamış destanı Fazıl Yoldaşoğlu varyantı. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Yıldız, Naciye (1995), Manas Destanı (W. Radloff) Ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit Ve Tahliller. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.